

Марчук А. І.,

кандидат юридичних наук,

доцент кафедри кримінології та кримінально-виконавчого права
Національного університету «Одеська юридична академія»

«АМЕРИКАНСЬКА КОНЦЕПЦІЯ» КЛАСИФІКАЦІЇ ТА КАТЕГОРИЗАЦІЇ ЗАСУДЖЕНИХ ДО ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ

Анотація. Стаття присвячена сучасному зарубіжному досвіду класифікації засуджених до позбавлення волі.

Ключові слова: класифікація засуджених, позбавлення волі, пенітенціарні установи, перекласифікація.

Постановка проблеми. Апробація інноваційних моделей діяльності у будь-якій сфері потребує ґрунтовного аналізу існуючих напрацювань та освоєння кращих зразків міжнародної та зарубіжної практики. Саме тому вивчення зарубіжного досвіду у сфері класифікації засуджених до позбавлення волі – це необхідний крок для подолання законодавчих та практичних прогалин класифікації засуджених в Україні.

Незважаючи на значний практичний та науковий інтерес до інституту класифікації засуджених до позбавлення волі, у сучасній юридичній літературі й досі недостатньо досліджень, присвячених питанням порівняльного пенітенціарного права. З огляду на це компаративні дослідження інституту класифікації засуджених до позбавлення волі в контексті проведення пенітенціарної реформи в Україні є вельми актуальним завданням для науки і практики.

Аналіз підходів до вирішення питань класифікації засуджених до позбавлення волі в законодавстві ряду країн показав, що практика класифікації засуджених до позбавлення волі залежить певним чином від домінування *європейської* чи *американської* концепції у тій чи іншій країні.

Виклад основного матеріалу. Детальніше положення американської та європейської концепції висвітлювали у своїх роботах польські дослідники. Зокрема, П. Вежбицький зазначає, що у тому, що класифікація є поділом засуджених на групи відповідно до певних критеріїв, європейська й американська концепція збігаються. Різниця полягає в питанні, чи вичерпуються таким поділом завдання класифікації, чи він є тільки початковою дією? Згідно з європейською концепцією поділ засуджених на групи завершує процес класифікації. Американська концепція розглядає класифікацію більш широко, ідентифікуючи її з індивідуальним підходом до засуджених (classification treatment) [1, с. 44]. З точки зору С. Зембінського, американська концепція класифікації не надає великого значення поділу засуджених на групи, замінюючи це вказівкою на необхідність окремого утримання деяких категорій. У результаті американська пенітенціарна теорія допускає утримання в одній пенітенціарній установі різнорідних груп засуджених, вважаючи, що це не заважає здійсненню виховних програм, підібраних індивідуально для кожного [2, с. 112]. Представники європейської концепції вважають, що класифікація засуджених сама собою не індивідуалізує всіх елементів складного процесу поводження з ними, а є лише необхідною умовою такої індивідуалізації [1, с. 45].

З точки зору деяких дослідників, класифікація засуджених, що базується на американській концепції, взагалі не буде мати місця, з чим ми не можемо погодитися [3]. Разом з тим досить суперечливим є висновок про те, що класифікація засуджених до позбавлення волі в Україні повністю відповідає саме євро-

пейському підходу. Саме тому, з метою повного виконання визначених завдань дослідження, проаналізуємо ці концепції крізь призму основних критеріїв класифікації засуджених, її цілей та проблемних аспектів даних підходів.

У рамках зарубіжного досвіду класифікації засуджених в США розглянемо механізм втілення *американської концепції* класифікації засуджених до позбавлення волі.

Існує думка окремих вчених, що американська концепція класифікації засуджених до позбавлення волі ототожнюється з індивідуальним підходом до засуджених [1]. Під класифікацією у цьому випадку фактично розуміється індивідуальна програма поводження з кожним засудженим, що, на нашу думку, є не зовсім вірним. Американська концепція більш деталізує процес класифікації засуджених до позбавлення волі, але поділ останніх на групи є тільки початковою дією даного процесу, а складання індивідуальної програми реабілітації щодо кожного засудженого – логічним завершенням складного процесу класифікації.

Федеральне бюро в'язниць (далі ФБВ) використовує систему класифікації «*як засіб розподілу, покарання і заохочення засуджених*» (курсив автора.) Проаналізуємо більш детально ці положення.

Класифікація до позбавлення волі як засіб розподілу.

Класифікація засуджених в пенітенціарній практиці США переслідує принаймні три завдання: а) всебічне вивчення особистості; б) диференціацію засуджених на групи згідно ступеню їх небезпеки для суспільства по віковим, статевим ознакам з метою організації роздільного відбування ними покарання й забезпечення різного рівня нагляду й контролю; в) розробку й реалізацію індивідуальних програм реабілітації з урахуванням особливостей конкретного правопорушника [4, с. 34].

У пенітенціарних системах США процес вивчення й класифікації засуджених йде декількома етапами.

По-перше, діють групи класифікації при органах правосуддя, в які входять представники пенітенціарного департаменту штату або округу, представники громадських організацій, співробітники відділів для нагляду за достроково звільненими, відділу пароля штату (округу). У групі класифікації концентрується інформація про засуджених, про їх соціальний статус, дані медичних обстежень і правила, що використовуються у ході судового розгляду та при визначенні міри покарання.

По-друге, як правило, нові ув'язнені потрапляють до вправної системи через прийомні центри, або, як їх називає ФБВ, центри «приймання та відправки» [5, с. 245]. Діагностичні центри (або «приймально-відбірні пункти») здійснюють подальше вивчення засуджених, розробляють загальні реабілітаційні програми, орієнтовані на реалізацію у процесі відбування покарання. У діагностичних центрах визначається, у пенітенціарну установу якого ступеня безпеки варто направити конкретного засудженого. Такі центри досить ефективні, дозволяючи за допомогою професійного персоналу проводити медичні й соціально-психологічні дослідження [6, с. 15].

По-третє, класифікаційні комісії при виправних установах вивчають справи засуджених, що надійшли, приймають колективне рішення про їхнє розміщення, розподіл у групи професійного навчання, психотерапію. До складу класифікаційної комісії входять люди, знання й навички яких дозволяють давати кваліфіковану оцінку особистості ув'язненого. Звичайно, такими фахівцями є соціологи, психологи, психіатри, майстри виробничого навчання, представники виробничого відділу [6, с. 16].

Обов'язковий член комісії – представник відділу забезпечення безпеки й охорони, що особисто повинен знати конкретного засудженого.

По-четверте, інформацію й рекомендації для класифікаційної комісії виправної установи готує відділ діагностики, працівники якого професійно вивчають соціально-психологічні особливості засуджених до позбавлення волі. Ними готуються матеріали для особистих справ засуджених, рапорти для ради по умовно-достроковому звільненню засуджених штату, документи для судових і інших державних органів [4, с. 35].

У період перебування засудженого в діагностичному центрі починається комплексне вивчення його особистості. У різних регіонах країни глибина дослідження соціально-демографічних, кримінально-правових характеристик, особистісних особливостей правопорушників різна, що пояснюється переважаючою в регіоні моделлю виконання кримінального покарання. Загальною же для більшості пенітенціарних систем США є те, що широко проводяться психологічні тестування засуджених [4, с. 34]. До прикладу, у штаті Техас досліджують так звані «фактори ризику», а саме: вчинений злочин, історію попередніх злочинів, інституційну дисциплінарну історію, судимість, зловживання наркотиками, алкоголем тощо. В Аризони враховують висновки служби пробації, ювенальних судів [7].

Незважаючи на досить вдалий механізм класифікації засуджених, більшість американських дослідників вважає, що засуджені можуть провести кілька тижнів або місяців у прийнятному центрі, розміщені в камерах чи бараках, тому що час їх знаходження там законодавчо не регламентується. Зрештою, вони проходять класифікаційну співбесіду, на якій співробітник оголошує рішення, що було прийняте вже задовго до співбесіди: їх офіційний рівень безпеки і пенітенціарну установу призначення [271, с. 250]. Через деякий час вони перевозяться у в'язницю, виправну колонію або табір.

Офіційно пенітенціарна система США розробила системи класифікації з метою розподілення засуджених на рівні безпеки в залежності від виду вчиненого злочину. Так, із цього погляду, злочинці звичайно диференціюються на засуджених за: 1) державну зраду; 2) фелонії (тяжкі правопорушення); 3) місдимінори (менш тяжкі правопорушення); 4) порушення міських, окружних і муніципальних законів. Кожен із представлених видів має певні рівні (A, B, C, D, E), які відрізняються різним строком позбавлення волі [8, с. 251].

Так, у пенітенціарній системі США за допомогою об'єктивної системи класифікації засуджених визначається, в установу якого рівня безпеки необхідно направити того або іншого правопорушника, якщо судом було ухвалено рішення про покарання у виді позбавлення волі.

Об'єктивна система являє собою методику класифікації засуджених, що враховує наступні фактори: тяжкість вчиненого злочину, наявність або відсутність судимостей у минулому, чи здійснював засуджений у минулому втечі, акти насильства в процесі відбування покарання в місцях позбавлення волі, а також іншу багатопланову інформацію про його особистість. На цих даних базується визначення ступеню суспільної небез-

пеки конкретного засудженого, якого у результаті вивчення в діагностичному («класифікаційному») центрі при Федеральному слідчому ізоляторі відносять до однієї із шести категорій [4, с. 35].

Поширення в американській практиці одержали кримінологічні системи класифікації, які ґрунтуються на «суб'єктивній системі класифікації». Загального федерального законодавства кримінологічної класифікації засуджених до позбавлення волі не існує, це питання автономно вирішує кожен окремих пенітенціарний заклад. Тому доцільно зупинитися на цьому питанні і розглянути його більш детально.

Так, у США приділяють велику увагу всебічному вивченню засуджених до позбавлення волі, їх соціально-психологічним особливостям, визначенню типів їх особистості. При цьому переслідуються практична мета – визначити й вивчити особливості типів особистості засуджених, моделей їх поведінки, розробити і цілеспрямовано застосувати систему діючих засобів виправлення.

Варто зазначити, що в США велику увагу приділяють не стільки розподілу засуджених на групи, скільки складанню *індивідуальної програми* виправлення на кожного засудженого в рамках вторинної класифікації засуджених до позбавлення волі [4].

У цьому контексті слушною є думка Клиера, який під індивідуальною програмою розуміє «будь-яку формальну, структуровану діяльність, що ставить перед засудженими життєво-важливі завдання, навчає конкретним способам їх вирішення й дозволяє їм учасникам перебувати у своїх камерах меншу кількість часу» [9, с. 357].

Реалізація виправних програм у пенітенціарних установах має певну специфіку. Кожна з виправних програм розрахована на різні категорії засуджених (в залежності від типу особистості), піддається корегуванню й чітко орієнтована на врахування інтересів, цінностей і потреб кожного окремого засудженого. На думку американських вчених, характерною рисою виправної програми є її гнучкість, тобто здатність програми відповідати індивідуальним запитам окремих ув'язнених [10, с. 17].

У Кодексі Федеральних правил дається наступне тлумачення призначення програм реабілітації правопорушників: програми призначені для надання сприяння процесу поетапного повернення до умов життя на свободі осіб, що відбувають покарання у виді позбавлення волі за допомогою формування в них індивідуального почуття відповідальності.

Практика вивчення класифікації, розробки планів реабілітації засуджених, особливості процесу їхньої реалізації залежать від безлічі факторів, у тому числі й від переважної в регіоні пенітенціарної моделі. Проте всі ці процеси мають загальні ознаки, у їх основі лежать принципи, впроваджені в пенітенціарну практику прихильниками гуманістичного підходу до проблем покарання й виправлення злочинців.

Американські засуджені проявляють все більший інтерес до різнопланових реабілітаційних програм, особливо в тих виправних установах, яким притаманні гуманні взаємини між персоналом і засудженими, немає надмірної скупченості засуджених і є умови для якісної реалізації таких програм.

У федеральних пенітенціарних установах постійне спостереження за реалізацією індивідуальних реабілітаційних програм здійснюють працівники загонів.

Очолює загін керуючий – менеджер, голова адміністрації даного підрозділу. Йому підкоряється «реабілітаційний персонал» загону, у складі якого декілька консультантів, діловодів, секретар загону. Наглядачі, закріплені за цим загonom, представники відділу забезпечення охорони й безпеки не входять

до складу реабілітаційного персоналу заgonу. Центральна фігура серед працівників заgonу – консультант. Він є членом заgonового дисциплінарного комітету й у ряді випадків має право скасовувати рішення керуючого заgonом. До того ж, один із заgonових консультантів входить до складу класифікаційної комісії виправної установи. Він виконує функції радника, до якого в будь-який час можуть звернутися засуджені із проханням допомогти розв'язати конкретні питання, пов'язані з умовами відбування покарання, а також особистого характеру [3, с. 356].

Консультант заgonу щодня контактує із представниками інших відділів виправної установи, які також безпосередньо залучені в процес реабілітації засуджених – відділу освіти, виробничого відділу, відділу професійного навчання, відділу психологічних досліджень і психіатрії, відділу охорони здоров'я, відділу організації дозвілля й розваг.

Під керівництвом консультанта інші працівники заgonу регулярно готують характеристики та інформаційні дані на засуджених, проводять із ними зустрічі, спостерігають за їх поведінкою, складають звіти про реалізацію «індивідуальних реабілітаційних програм», готують документацію для подання засуджених на чергову «перекласифікацію» і виїзне засідання представників федеральної комісії з умовно-дostroкового звільнення.

Розглянемо класифікацію засуджених до позбавлення волі як *засіб заохочення та покарання* [5, с. 250].

У США класифікація засуджених до позбавлення волі базується на відображенні будь-якої дисциплінарної поведінки і демонстрації позитивної участі у реабілітаційній програмі ув'язненого. Кожному діянно, як позитивному, так і негативному, відповідають конкретні заходи заохочення й стягнення, з яких персонал виправної установи може вибирати найбільш діючі, але в межах певних законів. Періодично кожні 90 днів індивідуальна програма реабілітації переглядається в процесі перекласифікації засудженого класифікаційною комісією [4, с. 48]. Термін «перекласифікація» означає певний законом процес корекції зазначеної програми внаслідок досягнення запланованої мети (цілей), зміни статусу засудженого, а також акту, ухваленого рішенням класифікаційної комісії виправної установи про зміну або збереження дійсного статусу ув'язненого в рамках її компетенції. Останнє означає, що засудженому в даній виправній установі строк покарання скорочено внаслідок застосування системи «хорошого часу», або йому, у вигляді заохочення, надані пільгові умови відбування покарання. Усі зміни статусу засудженого, умов його утримання та ін. служать джерелами коректування плану реабілітації, в який періодично вносяться нові розділи, прогноуються перспективи.

Деякі фахівці зазначають, що більшість засуджених скаржаться на те, що дисциплінарні комітети без належної на те правової процедури, виносять незаконні рішення стосовно засуджених. Фахівцями було проведено ряд досліджень, які показали, що у дисциплінарних слуханнях тюремний персонал дискримінує представників засуджених меншинств та визнає їх винними частіше ніж інших засуджених [5].

Ще одне, велике значення для класифікації засуджених у США має неофіційна класифікація, в результаті якої на практиці ФБВ існують додаткові категорії, котрих не знайти на офіційних бланках класифікації. Цілком зрозуміло, неофіційні ярлики негативно позначаються на засуджених та можливості їх переведення до в'язниці з низьким рівнем безпеки, незважаючи на успішність виконання індивідуальної програми. Перед тим, як перевести засудженого до нової камери, бараку або в'язниці, персонал ФБВ зобов'язаний перевірити дані Центральної системи моніторингу ув'язнених (ЦСМУ),

що, по суті, фіксують неофіційну класифікацію. Така класифікація включає в себе додаткові категорії, які не можуть бути віднесені до статистичної звітності. Деякі з цих категорій можуть бути навіть невідомі дослідницьким групам чи самим засудженим. Певна річ, така класифікація може використовуватись у неофіційних цілях.

У США проблемним аспектом є класифікація засуджених на групи по расово-етнічному критерию. Як правило, розподіл груп (європейців, латиноамериканців, афроамериканців тощо) здійснюється вже не відповідними пенітенціарними органами, а самими засудженими, на підставі діючих серед них норм. Однак, як зазначають більшість дослідників, цей факт є абсолютно очевидним для більшості офіцерів-спостерігачів в'язниці. Федеральне бюро в'язниці та більшість штатів протягом багатьох років впроваджували схеми для «расового збалансування» виправних установ. Як стверджує С. Річардс, «люди не люблять читати у газетах, що в'язниці суворого режиму в основному наповнені найбільш небагатими представниками меншин, у той час як в'язниці мінімального рівня безпеки зарезервовані для середнього та робочого класу європейців та американців» [5, с. 250]. Статистичні дані у США свідчать про наявність расових диспропорцій. Так, спостерігається збільшення проценту засуджених до позбавлення волі саме до вищевказаних груп (близько 11% даних представників у віці від 30-34 років знаходяться у пенітенціарних установах) [11, с. 59].

Неофіційна класифікація засуджених не вичерпується вищезазначеними групами, вона залежить від багатьох чинників, яким в різних установах виконання покарань надається те чи інше значення.

Виходячи з вищевказаної практики класифікації засуджених до позбавлення волі, варто зазначити, що американський підхід відображає складний та динамічний процес класифікації засуджених. Очевидно, в теорії і в практиці іноді досить складно розмежовувати певні види та критерії класифікації засуджених до позбавлення волі, так як будь-яка класифікація не має чітких меж, вони є такими, які наслідують та продовжують одна одну.

Незважаючи на досить вдалий механізм класифікації засуджених до позбавлення волі, США зіштовхуються з серйозною проблемою переповнення пенітенціарних установ. Ефективність виправної системи в усьому світі оцінюється, виходячи з даних про кількість засуджених до позбавлення волі, на 100 тис. населення та рівня рецидиву в загальній структурі злочинів. Показник тюремного населення у США найбільший у світі – 2,3 млн. осіб [12]. Окремі дослідники стверджують, що виправна система продовжує породжувати злочинність [12]. Проблеми скупченості в наслідок переповнення пенітенціарних установ не дозволяють у повному обсязі використовувати механізм розподілу, заохочення засуджених та ефективно втілювати індивідуальні програми. Більшість американських дослідників пов'язують це з в'язничною приватизацією. Без сумніву, державна монополія на «право карати» опосередковано впливає на процес класифікації. У США близько 140 приватних в'язниць. Держава охоче передає їх корпораціям, які самі наймають наглядачів, підтримують тюремний режим і одночасно налагоджують у в'язниці виробництво. Швидке поширення в'язниць викликало нерозуміння американських учених і аналітиків з приводу як етичної, так і економічної сторін приватизації в'язниць. Нільс Крісті зазначає: «Гулаги західного зразку не призначені для знищення. Але вони дозволяють виключити з повсякденного життя значну частину потенційних порушників закону на всю тривалість їх життя» [13, с. 3]. Як уявляється, тюремна приватизація виступає каталізатором для збільшення

використання судами вироків на невизначений строк, для наповнення установ потенційною недорогою робочою силою.

В окремих наукових дослідженнях акцентується увага, що програми реабілітації злочинців не діють так ефективно, як це пропагандується у засобах масової інформації. Систематичне переповнення в'язниць, зростання в'язничної популяції в усьому світі, «новий менеджералізм», послаблення соціальної складової при виконанні покарань – все це стає порогами, на яких, як це здається, остаточно розбивається реабілітаційний ідеал [14, с. 56]. Саме тому у багатьох сучасних країнах погляди на цілі покарання базуються на теорії безпеки, яка, на думку професора В.О. Тулякова, може виявитися ключовим моментом в галузі відпрацювання процедур контролю над злочинністю та поведіння з правопорушниками [15, с. 79], оскільки її пов'язують не з виправленням засуджених, а саме з *безпекою суспільства*, де виправлення грає роль інструмента, але ніяк не мети. Системи класифікації цих країн орієнтовані класифікувати засуджених до позбавлення волі в залежності від ступеню їх небезпеки при втечі, враховуючи також ступінь вірогідності здійснення самої втечі.

Висновки. У якості висновку до даної статті хотілося б акцентувати увагу на тому, що Україна знаходиться на шляху реформування пенітенціарної системи, у тому числі реформування інституту класифікації засуджених до позбавлення волі. Використання передових надбань зарубіжної науки та практики, ретельно вивчених і критично осмислених, дозволить заповнити правові прогалини в законодавстві і практиці України.

Література:

1. Леленталь С., Вежицкий П. Исполнение наказания в виде лишения свободы в европейских социалистических государствах / С. Леленталь, П. Вежицкий. – М. : «Юрид. лит», 1978. – 160 с.
2. Ziembinski S. Klasyfikacja skazanych. / Ziembinski S. – Warszawa. – 1973. – S. 112.
3. Яковець І.С. Первинна класифікація засуджених до позбавлення волі та їх розподіл в установи виконання покарань: монографія / І.С. Яковець. – Х. : Кроссруд, 2006. – 208 с.
4. Вишневская Н.И. Исправление осужденных к лишению свободы: вопросы теории и практики: уголовно-исполнительный аспект : дис. ... кандидата юридических наук : 12.00.08 / Наталия Ивановна Вишневская. – Челябинск : РГВ, 2007. – 181 с.
5. Stephen C.Richards.Jefferey Ian Ross A convict perspective on the classification of prisoners / Stephen C.Richards. Jefferey Ian Ross // Reaction essay. – number 2. – 2003. – P. 245–252.
6. Стурова М.П. О пенитенциарной системе США / Стурова М.П., Ю.В. Чакубаш. – М. : Акад. МВД СССР, 1991. – 21 с.
7. Інформація з офіційного сайту Arizona Department of Corrections // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.azcorrections.gov/policysearch/800/0801.pdf>.
8. Stephen C.Richards.Jefferey Ian Ross A convict perspective on the classification of prisoners / Stephen C.Richards. Jefferey Ian Ross // Reaction essay. – number 2. – 2003. – P. 245–252.
9. Clear T. R.American Corrections/ Clear T. R. – New York, 1997. – P. 357.
10. James L. McCartney M. D. in Psychiatric Quarterly (1933) Classification of prisoners // Psychiatric Association, BinghamtonStateHospital, April 24, 1933. Volume 7, Issue 3, pp 369–377 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.springerlink.com/content/mv5754011771w376/>.
11. Михайлов Н. США: тюрьмы переполнены! / Н. Михайлов // Преступление и наказание. – 2008. – № 8. – С. 59.
12. ЗАО «Гулаг» Пенитенциарная система № 9 (154) Политика: Эксперт Украина [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.expert.ua/articles/8/0/5159/>.
13. Кристи Нильс. Борьба с преступностью как индустрия. Вперед, к Гулагу западного образца / Пер. с англ. А. Петрова, В. Пророковой. – М. : РОО «Центр содействия реформе уголовного правосудия», 2001. – 216 с.
14. Ягунов Д.В. Пенитенциарна система України: історичний розвиток, сучасні проблеми та перспективи реформування : монографія / Ягунов Д.В. – Черкаси : Видавництво Ю.А. Чабаненко, 2008. – 342 с.
15. Туляков В.О. Криминология современности / В.О. Туляков // Криминология в Україні та протидія злочинності: зб. наук статей. – О. : Фенікс, 2008. – С. 71–79.

Марчук А. И. «Американская концепция» классификации и категоризации осужденных к лишению свободы

Аннотация. Статья посвящена современному зарубежному опыту классификации осужденных к лишению свободы.

Ключевые слова: классификация осужденных, лишение свободы, пенитенциарные учреждения, переклассификация.

Marchuk A. «The American concept» of classification and categorization of persons sentenced to imprisonment

Summary. The article is devoted to modern foreign experience of classification of persons sentenced to imprisonment.

Key words: classification of inmates, imprisonment, penal institutions, reclassification.